

KA GARLI MAHMUD VE D VAN-I LÜGAT 'T-TÜRK'TE E T M LE LG L KAVRAMLAR

Prof. Dr. Fahri KAYAD B *

ÖZET

Kaşgarlı Mahmud'un yazdığı Divan-ı Lügati't-Türk, Türk dili ve kültürü açısından son derece önemli bir eserdir. Devrinin Türk dili lehçelerini incelemiş ve ansiklopedik bir lügat halinde dünya bilim âlemine hediye etmiştir.

Yazdığı eserle Kaşgarlı Mahmud, Türk dilinin ne kadar zengin bir dil olduğunu, hatta dünyanın en zengin dillerinden olan Arapça'dan bile daha zengin bir yapısının olduğunu ispatlamıştır. Eser aynı zamanda devrinin bilim, kültür ve medeniyetini günümüze taşımaktadır.

Makalemizde öncelikle yazarın hayatına, yaşadığı sosyo-kültürel ortama ve eserin yazılma ve bulunma sürecine değinilmektedir. Daha sonra, Divan-ı Lügati't-Türk'de geçen eğitim ile ilgili kelime ve deyimlere yer verilmiştir. Bu kelime ve deyimlerin, yazarın kendi verdiği izah ve örnekler bağlamında değerlendirilmesine özen gösterilmiştir. Böylelikle yazarın döneminin eğitim anlayışı kendi ifadeleriyle ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ka garlı Mahmud, Divan-ı Lügati't-Türk, Türk Dili, Türk Kültürü, E itim

ABSTRACT

Divan-ı Lügati't-Türk written by Kashgarli Mahmud is of great importance to Turkish philology and culture. He has studied and made many researches on the dialects of Turkish language and presented it to the world in the frame of an encyclopedic glossary.

Kashgarli Mahmud has proved the richness of Turkish language, which is even richer than Arabic, one of the richest languages of the world. His work also brings us the culture, science and civilization of its time.

In this paper, firstly the life of the author, and his socio-cultural milieu and writing of the book has been touched on. Then, place has been given to words and terms concerning education which are mentioned in Divan. These words and terms have been examined in the frame of the author's own explanations and

examples. Therefore, it has also been attempted to introduce the understanding of education of author's period with his own words.

Keywords: Kashgarlı Mahmud, Divan-ı Lügati't-Türk, Turkish Language, Turkish Culture, Education

G R

Türk dilinin ilk sözlüğü ve Türk tarihinin de en önemli eserlerinden bir tanesi olan Divan-ı Lügati't-Türk, günümüze kadar pek çok farklı açıdan ele alınmış ve üzerine yazılar yazılmıştır¹. Hazırlanan bu çalışmada ise, öncelikle Kaşgarlı Mahmud'un hayatı üzerinde durulacaktır. Divan-ı Lügati't-Türk'ün yazılması ve günümüze ulaşmasına kadar geçen süreç ele alındıktan sonra, Divan-ı Lügati't-Türk'te geçen eğitim-öğretim ile ilgili kelime ve terimlere yer verilecektir.

1. Ka garlı Mahmud'un Hayatı

Kaşgarlı Mahmud'un hayatına ilişkin elimizde çok az bilgi bulunmaktadır. Elimizdeki yetersiz bilgiler ise, çoğunlukla onun Divan-ı Lügati't-Türk'te kendisinin verdiği bilgilere dayanmaktadır². Bu bilgiler toplandığında Mahmud'un babası Hüseyin ve dedesi Muhammed'in, Kaşgar'ın kuzeydoğusunda bir kasaba olan Barsgan'lı oldukları anlaşılmaktadır³. Kaşgar, bu dönemlerde (XI-XIII yüzyıllar), Doğu Türkistan'daki ilk Müslüman Türk

¹ Mustafa Canpolat, "Divanü Lügati't-Türk'te Şamanizm İzleri", TFA Belleten 1974, Ankara, s. 19-34; Saadettin Gömeç, "Divanü Lügati't-Türk'de Akrabalık Bildiren Terimler", **Tarih Ara tirmaları Dergisi**, c.XX., sayı: 32, Ağustos 2002, s.133-141; Ingeborg Hauenschild, "Botanica im Divan lugat at-Türk", **Journal of Turkology**, vol.2, nr. 1, 1994, s. 25-58. Divan-ı Lügati't-Türk bugüne kadar pek çok farklı açıdan ele alınmıştır Çalışmada Kaşgarlı Mahmud'un eserinin Divan-ı Lügati't-Türk şeklinde yazılışı esas alınmıştır. Divan-ı Lügati't-Türk'ün transkripsiyonu hakkında pek çok farklı görüş vardır. Bunların tartışılması için bkz. Tuncer Gülensoy, "Kaşgarlı Mahmud'un Eserinin Adı Üzerine", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, I (2), 1987, s.151-154.

² Zeynep Korkmaz, "Kaşgarlı Mahmud ve Divan-u Lügati't-Türk", **Milli Kültür**, Mart 1981, s.15.

³ Korkmaz, a.g.m., s.15.

* İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Din Eğitimi Anabilim Dalı.

devleti olan Karahanlılar'ın başkentidir ve aynı zamanda da döneminde Orta Asya'nın en önemli kültür merkezleri arasında bulunmaktadır⁴.

Kaşgarlı Mahmud'un doğum ve ölüm tarihleri tam olarak belli olmasa da, 1071-1074 yılları arasında Divan-ı Lügati't-Türk'ü tamamladığı zaman kendisinin ileri bir yaşta olduğu gözönünde bulundurularak, Mahmud'un XI. Yüzyıl içinde yaşadığı ve aynı yüzyılın sonlarına doğru öldüğü düşünülmektedir⁵. Soylu bir aileden gelen Kaşgarlı'nın ataları Emirler diye tanınan Karahanlı beyleridir⁶. Yapılan araştırmalar sonucunda Kaşgarlı'nın atasının, 992'de Samanoğulları'nın merkezi Buhara'yı fetheden Harun Buğra Han olduğu, babası Hüseyin b. Muhammed'in ise onun üçüncü göbekten torunu olduğu tespit edilmiştir⁷. Muhammed Buğra Han bin Yusuf, 1056-1057 yıllarında Doğu Karahanlıların hakani olarak Kaşgar'da hüküm sürmüştür. Babası Hüseyin Çağrı Tigin 1056-1057 yıllarından önce Barsgan emiri (Arslan İlig'i) olduğu bilinmektedir⁸.

Kaşgarlı Mahmud'un hükümdar soyundan gelmesi, farklı bir noktada onun ömrünün büyük bir bölümünü ülkesi dışında kalan ve Orta Asya'nın çeşitli bölgelerinde bulunan Türk kabile ve boylarının arasında geçmesine de neden olmuştur. Kaşgarlı'nın babası Muhammed Buğra Han b. Yusuf'un büyük oğlu Hüseyin Çağrı Tigin b. Yusuf'u veliaht olarak tayin etmesi, Buğra Han'ın diğer eşinin ailenin pek çok ferdinin ortadan kaldırılacağı bir suikastlar çemberi hazırlamasına kadar gidecek bir yolu açmıştır. Bu katliamlardan kurtulan Kaşgarlı'da uzun seneler, Türk kabileleri ve boyları arasında hayatını geçirmiştir⁹.

Kaşgarlı Mahmud Divan-ı Lügati't-Türk'ün yazımını bitirdikten sonra Bağdat'taki halifeye sunmuş, birkaç yıl sonra bir kervanla Kaşgar'a dönmüş ve orada 8 yıl müderrislik yaptıktan sonra 97 yaşına geldiğinde ölecek

⁴ Kaşgar'ın tarihi ve kültürel yapısı ile ilgili olarak bkz. Keith Hitchins, "Kaşgar", **D A (TDV)**, c. 25, Ankara 2002, s.7-9.

⁵ Korkmaz, a.g.m., s.15-16.

⁶ Korkmaz, a.g.m., s.16.

⁷ Ömer Faruk Akün, "Kaşgarlı Mahmud", **D A (TDV)**, c. 25, Ankara 2002, s.10.

⁸ "Kaşgarlı Mahmud ve Divanü Lügati't-Türk", **Büyük Türk Klasikleri**, s.118.

⁹ Akün, a.g.m., s.10.

medresesinin yanına gömülmüştür¹⁰. 1980'lerde yapılan araştırmalarda Kaşgarlı Mahmud'un mezarının Kaşgar'a 45 km uzaklıkta Opal köyündeki Hazret-i Mollam mezarı olduğu tespit edilmiştir¹¹.

2. Divan-ı Lügati't-Türk

Kaşgarlı Mahmud'un bilinen iki dev eseri bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, "Türk Dil Kamusu" olarak da çevrilebilecek olan "*Divan-ı Lügati't-Türk*" ve ikincisi ise "Türk dilinin sentaksı (sözdizimi cevherleri) aynı, cümle yapısı bilgileri" diye çevrilebilecek olan "*Kitabu Cevahirü'n-nahv fi lugat-it-Türk*" tür. Her ne kadar bu ikinci eser günümüze kadar ulaşamamış olsa da, Kaşgarlı Mahmud lügatinde bu kitaptan söz etmiş olduğundan dolayı, kitabın mevcut olduğu kabul edilmektedir¹².

Türk dilinin ilk sözlüğü sayılan Divan-ı Lügati't-Türk, aslında çeşitli Türk boylarından derlenmiş bir ağızlar sözlüğü olarak kabul edilmektedir. Ancak bu özelliğinin yanı sıra, eserde Türkçe'nin XI. Yüzyıldaki dil özelliklerini belirten, ses ve yapı bilgisine ışık tutan gramer kuralları; Türk tarihi ve coğrafyası, mitolojisi, folklor ve halk edebiyatına dair zengin bilgilerin bulunduğu ve döneminin tıp ve tedavi metotlarına da ışık tutan geniş bir kaynak hüviyetindedir¹³. Bu döneme ait başka herhangi bir eserin de bulunmaması Divan'ı değerli biçilmez bir kaynak durumuna getirmiştir¹⁴. Diğer taraftan Kaşgarlı'nın yukarıda bahsedilen ve günümüze ulaşmayan diğer eseri ise gramer üzerinedir¹⁵.

Kaşgarlı Divan-ı Lügati't-Türk'ü 1072 yılında yazmaya başlamış ve 1074 yılında tamamlamıştır¹⁶. Ancak, Kaşgarlı'nın eserini Kaşgar'da mı yoksa Bağdat'ta mı yazdığı belli değildir. Eseri yazabilmek için, Türk dünyasını adım

¹⁰ Osman Fikri Sertkaya, "Son Bulunan Belgeler Işığında Kaşgarlı Mahmud Hakkında Yeni Bilgiler", **Divanü Lügati't-Türk Bilgi öleni Bildirileri**, (7-8 Mayıs 1999), Ankara 1999, s.136.

¹¹ Sertkaya, a.g.m., s.133.

¹² Korkmaz, a.g.m., s.15.

¹³ Mustafa S. Kaçalın, "Divanü Lügati't-Türk", **D A (TDV)**, c.9, İstanbul 1994, s. 450.

¹⁴ Korkmaz, a.g.m., s.18.

¹⁵ "Kaşgarlı Mahmud ve Divanü Lügati't-Türk", s.119.

¹⁶ Tahir Nejat Gencan, "Divanü Lügati't-Türk", s.306

adım dolaştığı, eserin içerisindeki bilgilerden anlaşılmaktadır. Kaşgarlı elde ettiği bu bilgileri daha sonra toplayarak bir sözlük haline getirmiştir¹⁷. Eser, isminden de anlaşıldığı üzere, aslında Araplara Türkçe öğretmek üzere kaleme alınmıştır. Dolayısıyla eser, Türkçe'den Arapça'ya hazırlanmış ve eserin çeşitli izahlarında ise Arap dili kullanılmıştır. Türkçe kelimelerin ve bunlarla ilgili örneklerin manaları da Arapça olarak verilmiştir. Yine aynı sebeple, yani Araplara Türkçe öğretmek maksadı güdüldüğünden o zamanki Arap lügatçilik anlayışına uyulmuş ve Türkçe kelimeler, Arapça kelimelerin hususiyet ve vezinlerine göre sıralanmıştır¹⁸.

Kaşgarlı, eserini yazarken aynı zamanda Türk ve Arap dilinin karşılaştırmasını da yapmayı ihmal etmemiş ve böylelikle de Türk kültürünün o çağın İslam topluluğu içindeki yerini de göstermiştir¹⁹. Kaşgarlı, eserinde çeşitli bahislerle Türklerin Tanrı katında, yalvarıcımız katında ne denli yüce bir ulus olduğunu ifade eden hadisleri kullanmaktadır. Bu hadislerden bir tanesi “.. Türk dilini öğreniniz; çünkü onlar için uzun sürecek egemenlik vardır.” Böylelikle, her Müslümanın Türkçe öğrenmesi de kutsal bir görev olarak kabul edilmiştir²⁰. Kaşgarlı Mahmut, eserini bitirdikten sonra Bağdat'ta devrin halifesi Ebü'l-Kasım Abdullah'a sunarken, Arapçanın bütün İslam dünyasında, kültür dili olarak hâkim olduğu bir dönemde: “Tanrı yeryüzündeki erki (gücü) Türklere vermiştir. Bunların dilini öğrenmekte yarar vardır. Bu kitabı Araplara Türkçe öğretmek için ve Türk dili ile Arap dilinin at başı beraber yürüdükleri bilinsin diye yazdığımı” söylerken de Türklük sevgisini vurgulamıştır²¹.

İçerisinde aynı zamanda Karahanlı devlet teşkilatı ve saray gelenekleri hakkında geniş bilgilerde bulunan eserde şu konulara değinilmektedir²²:

¹⁷ Korkmaz, a.g.m., s.16.

¹⁸ “Kaşgarlı Mahmud ve Divanü Lügati't-Türk”, s.118.

¹⁹ Korkmaz, a.g.m., s.16-17.

²⁰ Gencan, a.g.m., 308.

²¹ Korkmaz, a.g.m., s.17.

²² Korkmaz, a.g.m., s.16. Kaşgarlı Mahmud'un kökenleri ile ilgili detaylı bilgi Prof. Dr. Osman Fikri Sertkaya, “Son Bulunan Belgeler Işığında Kaşgarlı Mahmud Hakkında Yeni Bilgiler”, **Divanü Lügati't-Türk Bilgi öleni Bildirileri**, (7-8 Mayıs 1999), Ankara 1999, s.130.

1. Türk boyları ile ilgili bilgiler
2. Her Türk boylarının bulunduğu coğrafi bölgelerin özellikleri
3. Türk yazısı, alfabesi hakkında bilgiler, alfabede neden 18 harfin bulunduğu açıklaması.
4. Türk, Yunan, İran, Çin ve Arap tarihleri ile ilgili bilgiler.
5. Türk atasözleri
6. Dönemin şiiirleri
7. Türk ağızları hakkında zengin bilgiler
8. Dil Kuralları: (türetme, benzeşme, gramatik özellikler vb)
9. İnanışlar
10. Doğumlarla çocuk eğitimi üzerine bilgiler
11. Türk takvimi. Türklerin yıl, ay, hafta ve gün anlayışları...²³

Tüm bu konularla birlikte eser, XI. Yüzyıl Türk kültür tarihini pek çok yönleri ile aydınlatılabilen bir kaynak eser vasfı kazanmıştır²⁴. Kaşgarlı Mahmud bu değerli bilgileri, eserinde bulunan sekiz kitapta toplamıştır: 1. Sesli ile başlayan kelimeler, 2. Sağlam kelimeler 3. Zayıf Kelimeler, 4. Aynıları, 5. Üç harfliler, 6. Dört harfliler, 7. Burundan telaffuz edilenler, 8. İçinde iki sessiz harf bir arada bulunan kelimeler. Bu bölümlerin her biri isim ve fiillerden oluşan iki ayrı bölüm içermektedir²⁵.

3. Divan-ı Lügati't-Türk'ün Ortaya Çıkışı

Divan-ı Lügati't-Türk'ün günümüzde sadece İstanbul Millet Kütüphanesi'nde bir adet nüshası bulunmaktadır. Ve bu nüshanın da istinsahı Save'de doğup Şam'da yaşayan Muhammed bin Ebi Bekir ibni Ebi'l-Feth tarafından 1 Ağustos 1266 Pazar günü Şam'da tamamlanmıştır²⁶. Bu nüshanın ortaya çıkışı hikâyesi ilginçtir. Kilisli Rıfat'tan elde edilen bilgilere göre,

²³ Gencan, a.g.m., s.305-306.

²⁴ Korkmaz, a.g.m., s.17.

²⁵ Divan-ı Lügati't-Türk hakkında kısa bir bilgi için bkz. Friedrich Kraeizt'in C. Brockelmann'ın “Mitteltürkischer Wortschatz nach Mahmud el-Kasyaris Divan Lugat at-Turk (Leipzig 1928)’ine yazdığı inceleme yazısı,s. 331-332.

²⁶ Yazma şu anda İstanbul, Millet Genel Kütüphanesi, Ali Emiri, Arabi, No.4189'da bulunmaktadır. “Kaşgarlı Mahmud ve Divanü Lügati't-Türk”, **Büyük Türk Klasikleri**, s.118.

Meşrutiyetin ilk yıllarında Emrullah Efendi'nin maarif nazırlığı döneminde maliye nazırlarından Nazif Paşa'nın akrabası bir hanım Sahafklar Çarşısı'na satılık bir kitap getirmiş; kitapçı Burhan Efendi de bunu satmak üzere maarif nezaretine götürmüştür. Ancak Nezaret kitap için istenen 30 sarı lirayı çok gördüğü için kitabı satın almamıştır. Bunun üzerine kitapçı Ali Emiri Efendi'ye de kitabı göstermiştir. Ali Emiri, kitabı inceledikten sonra değerini takdir ederek istenen 30 sarı lirayı ödeyip hemen satın almıştır. Ancak bundan sonra da Ali Emiri Efendi herkese bu eserin öneminden bahsettiği halde, uzun müddet kimseye kitabı göstermemiştir²⁷. Daha sonraki yıllarda harcanan uzun çabalar ve Sadrazam Talat Paşa'nın araya girmesi ile bu değerli eser Maarif Nezareti'ne devredilerek ve Kilisli Rifat Bey'in denetimi altında 1915-1917 yılları arasında üç cilt halinde bastırılarak kaybolmaktan kurtarılabilmıştır. Eser 1939-1941 yılları arasında, Besim Atalay'ın çevirisiyle 3 cilt halinde TDK tarafından yayınlanmıştır²⁸.

Ali Emiri Efendi

1857-1924 yılları arasında yaşamış olan Ali Emiri, döneminin ünlü şair, araştırmacı, yazar ve kitapseverleri arasında sayılmaktadır. Aynı zamanda Osmanlı tarih ve edebiyatı hakkında derin bilgilere sahip olan Emiri, Anadolu'nun farklı yerlerinde eğitimini tamamlamış ve uzun müddet de valilik, başkâtiplik, muhasebecilik, defterdarlık gibi görevlerde çalışmıştır²⁹. En önemli uğraşısı nadir eserleri toplamak olan Ali Emiri'nin 14 bin cildi aşkın kitaptan oluşan kütüphanesi günümüzdeki Millet Kütüphanesi'ne vakfedilmiştir. Ali Emiri'nin koleksiyonunda bulunan kitaplar arasında, Divan-ı Lügati't-Türk'te dâhil olmak üzere günümüze sadece tek nüshası ulaşabilmiş eserler de

²⁷ Eserin bulunuşu ile ilgili detaylı bilgi için bkz. **Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi**, trc. Besim Atalay, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1. cilt, Ankara 1985, s.XVIII-XXI.

²⁸ Zeynep Korkmaz, "Kaşgarlı Mahmud ve Divan-u Lügati't-Türk", **Milli Kültür**, Mart 1981, s.16.

²⁹ Ş. Beşanoğlu, "Ali Emiri", **Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi**, c.III, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2003, s.333.